

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2019-23-1-43-52>
УДК 159.922.73"465*03":[37.015.31:796.012]
ORSID 0000-0002-0452-4835

Світлана Васильєва,
кандидат педагогічних наук,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ПОНЯТІЙНЕ ПОЛЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РУХОВОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Анотація. Визначено, що до передумов, що впливають на руховий розвиток дітей третього року життя віднесено: соціально-педагогічні передумови – обставини, що зумовлюють, сприяють або впливають на розвиток рухів дітей третього року життя. До факторів, що також впливають на розвиток рухів: соціально-педагогічні фактори, які розглядаємо як обставини, що зумовлюють, сприяють та впливають на формування у дітей третього року життя процесів відчуття, сприймання руху, уявлення про рух, емоційно-позитивної налаштованості до здійснення рухів під час різних видів діяльності.

Зосереджено увагу на класифікації психічних процесів, що дозволяє дослідити у дитини третього року життя: орієнтації у самому собі, у тому, наскільки їй відомі предмети або явища, їх зв'язки і відношення; процеси, які виявляють ставлення дитини до самої себе та до дії, яку здійснює; процеси, які полягають в організації і регуляції її предметних дій, з огляду на предметну діяльність. Ці процеси розглядаємо в єдності при їх своєрідності, специфіці, що входять до особливостей рухового розвитку дітей третього року життя. З'ясовано, що під час дослідження варто взяти до уваги детермінанти рухової активності.

Ми вважаємо, що для свідомого сприйняття та дослідження рухового розвитку дітей третього року життя, маємо звернутись до складу аналізаторів, поділу рецепторів, джерел та ролі подразників, до механізмів побудови безумовних та умовних рефлексів, що дозволить надалі розробити та впровадити в освітній процес методики з метою дослідження сформованості психічних процесів у дітей третього року життя.

Уточнено сутність рухового розвитку дітей раннього віку (третій рік життя), яка полягає у відчутті і сприйманні дитиною руху, її уявленнях про рух; бажанні та потребі в рухах, переживаннях під час руху та ставленні дитини до власного руху; прагненні дитини діяти з предметами, артикулювати рухи, здатності осмислено діяти (рухатись). Виділено в структурі рухового розвитку дітей третього року життя когнітивний, емоційний, діяльнісно-вольовий компоненти.

Ключові слова: детермінанти рухової активності, дії, особливості, психічні процеси, руховий розвиток дітей третього року життя, соціально-педагогічні передумови, соціально-педагогічні фактори, структура, сутність.

Svetlana Vasilieva,

PhD in Pedagogy,

*Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

CONCEPTUAL FIELD OF THE STUDY OF MOTOR DEVELOPMENT OF CHILDREN OF THE THIRD YEAR OF LIFE

Abstract. *It is determined that the prerequisites that affect the motor development of children of the third year of life include: socio-pedagogical prerequisites - circumstances that cause, promote or influence the development of movements of children of the third year of life. There are the following factors that also affect the development of movements: socio-pedagogical factors, which we consider as circumstances that determine, contribute to and influence the formation in children of the third year of life of the processes of sensation, perception of movement, ideas about movement, emotionally-positive attitudes to the implementation of movements in time of various activities.*

The attention is focused on the classification of mental processes, which allows to study the child's third year of orientation in himself/herself, about what objects or phenomena he/she knows about, their connections and relationships; processes that reveal the child's attitude towards himself/herself and to his/her action; processes that consist in organizing and regulating its objective actions, taking into account objective activity. We consider these processes in unity with their originality, specificity, as a component of the characteristics of the motor development of children of the third year of life. It was established that during the study, the determinants of physical activity should be taken into account.

We believe that for conscious perception and study of the motor development of children of the third year of life, we must turn to the analyzer, the division of receptors, sources and role of stimuli, mechanisms for constructing unconditional and conditional reflexes, which will allow to develop and introduce in the educational process methods with the purpose research of mental processes in children of the third year of life.

The essence of the motor development of young children (the third year of life) has been clarified, which consists in the child's sensation and perception of movement, his/her ideas about movement; desire and need for movements, feelings during movement and the child's attitude towards his/her own movement; the child's desire to act with objects, to articulate movements, the ability to meaningfully act (move). The cognitive, emotional, activity-volitional components are highlighted in the structure of motor development of children of the third year of life.

Key words: *actions, determinants of motor activity, essence, features, mental processes, motor development of children of the third year of life, socio-pedagogical preconditions, socio-pedagogical factors, structure.*

Вступ. Період трансформації, який переживає наша країна, супроводжується не тільки соціально-економічним спадом, але й погіршенням здоров'я дітей. Діти залишаються найбільш вразливою і найважливішою для здоров'я нації ланкою. Підтримка соціального комфорту і сприятливих умов перебування в закладах дошкільної освіти (ЗДО), забезпечення умов рухового розвитку дітей є одним із важливих завдань дошкільної освіти в Україні.

Сучасні умови життя дітей раннього віку вимагають швидкої адаптації до потреб соціуму, в якому кожної хвилини змінюється рухова діяльність, яка підтримує процес мобільної адаптації, спонукає до осмислення руху, механізмів його утворення, управління. Протиріччя між відповідністю зовнішнім, соціальним вимогам середовища та внутрішніми можливостями організму дитини, за врахування її рухового досвіду, сформованості рухової

навички, рівня осмисленості механізму здійснення руху, встановлюють вимогу врахувати психофізіологічні особливості розвитку дітей раннього віку (третього року життя), рівень їх фізичної підготовленості.

Фізіологічна потреба у рухах, бажання рухатись та необхідність оволодіння рухом з метою забезпечення власної потреби в рухах задля спілкування з ровесниками та гри поряд, уможливають розгляд проблеми рухового розвитку дітей третього року життя. У цьому віці більшою мірою закладаються почуттєві та емоційні основи майбутніх мотивацій рухової активності. Завдання в тому, щоб надати дитині можливість відчувати радість руху і створити для цього умови за врахування детермінант рухової активності.

До питання розвитку рухів звертали увагу Сеченов (1947; 1961) та Павлов (1951; 1952) (вчення про механізм довільних рухів), Бернштейн (1966), Крестовников (1951) (рухова навичка є руховий (динамічний) стереотип), які окреслили фізіологічне підґрунтя утворення руху, його поетапне оволодіння та автоматизацію, що утворює рухову навичку як автоматизований спосіб керування рухами в цілісному акті.

Бернштейн (1966) розглядав моторний образ руху як сукупність просторово-часових характеристик того, що виконуватиметься на периферії у реальному русі; з позицій біомеханіки та фізіології виділив його типові характеристики: просторово-часові параметри реального руху, геометричний образ, структури та характери імпульсів, ділянку локалізації, що має топологічну упорядкованість за типом зовнішнього простору або моторного поля індивіда.

Лесгафт (1968) надавав значення особливостям будови тіла, механіці та фізіології рухів, вивчав взаємозв'язки центральної нервової системи і рухового апарату людини. Сформулював прогресивні вимоги педагогіки виховання маленької дитини, зокрема вимогу про послідовність слова і дії у взаєминах вихователя і дитини. Гориневський (2007), Аркін (1931), Чулицька (1926) узагальнили та продовжили розвиток ідей Лесгафта (1968), обґрунтувавши важливість врахування вікових особливостей дітей, розвитку рухів засобами фізичних вправ та рухливих ігор. Дослідження рухів, теоретичних основ навчання дітей рухів здійснили Леві-Гориневська (1955) (кількісні та якісні показники в розвитку рухів у дітей), Бикова (1962) (методи, прийоми навчання рухів, система послідовного навчання основних рухів у різному віці). Вчені присвячують дослідження розвитку дітей раннього віку (Аскаріна (1977), Щелованов (1972), Шейко (1959)). Леві-Гориневська (1955) дослідила закономірності розвитку моторики дітей. Хухлаєва (1985) вивчала особливості навчання дітей технічно складним рухам. Зусилля науковців різних галузей щодо проблеми розвитку рухів у дітей були консолідовані дослідженнями під керівництвом Запорожця (1960) – здійснено дослідження розвитку довільних рухів, обґрунтовано закономірності розвитку моторики у дітей. Питання динаміки розвитку основних рухів розглядали Осокіна (1986), Юрко (1978), Вільчковський (2008). Досліджувалась роль свідомості при формуванні рухових навичок у дітей (Кенеман (1985), Лескова (1981)). Становлення фізіології рухової активності обумовлено проведенням фундаментальних та прикладних досліджень у галузі

медицини, які були здійснені Орбелі (1938), Крестовниковим (1951), Васильєвою (1984) та ін.

Умовам формування рухових навичок у дітей через допоміжні вправи вивчала Лєскова (1981). Дмитренко (1979), Вільчковський (2008) окреслили природу рухових навичок, роль психологічного фактора в оволодінні дітей рухами, особливості навчання дітей рухів за врахування принципів дидактики навчання дітей рухів, методів та прийомів навчання, виховної роботи в процесі навчання рухів. Також надали уваги впливам дорослого як вирішального фактора у розвитку дітей раннього віку, розвитку рухів та їх особливостям під час проведення ігор та занять.

Здебільшого, сучасні праці присвячено розвитку дітей з особливими освітніми потребами. Авторський колектив (Борщевська, Вавіна, Гудим, Жук, Колупаєва, Литовченко, Макарчук, Марсіянова, Марчук, Прохоренко, Рібцун, Сак, Скрипник, Сухіна, Таранченко, & Чеботарьова, 2010) враховують особливості формування рухів у дітей, вивчаючи розвиток різних нозологій, досліджуючи їх корекцію в умовах ЗДО.

Водночас, розглянуті історіографічні джерела не дозволяють створити повне бачення досліджуваного феномена у контексті психолого-педагогічних досліджень. Залишаються поза увагою питання дослідження факторів та передумов рухового розвитку дітей раннього віку, зокрема третього року життя із врахуванням процесів соціалізації дітей та впливу різних форм роботи в ЗДО; формування рухів в умовах закладів дошкільної освіти під час вільної діяльності дітей; розвитку психічних процесів у сучасних дітей під час безпосереднього та опосередкованого керівництва педагогом. Також питання адаптації дітей третього року життя, виокремлення особливостей формування рухів у сучасних дітей з урахуванням психофізіологічних особливостей їх розвитку, потреб дітей та їх батьків, змін у предметно-розвивальному середовищі ЗДО різних типів не враховано. Не розгорнуто окремим питанням дії педагогічного колективу та батьківської громади, які мають разом сприяти руховому розвитку дітей в ЗДО та вдома.

Мета і завдання. Розкрити сутність та структуру рухового розвитку дітей третього року життя.

Методи дослідження: бібліографічний метод з метою вивчення бібліотечних фондів, описів та бібліографічних видань задля систематизації і класифікації філософської, медичної, психолого-педагогічної літератури, аналіз та синтез з метою визначення теоретичних засад, змісту та структури провідних категорій дослідження з проблеми рухового розвитку у дітей раннього віку.

Результати дослідження. За науковими джерелами, рухи людини учиняються скелетними м'язами, координуються рефлексами спинного та головного мозку, відзначаються великою різноманітністю (Українська радянська енциклопедія, 1983, с. 525-528) і, перебуваючи під впливом певних факторів та умов, набувають розвитку та вдосконалення. Пізнаючи суспільство як об'єктивну реальність, ми розглядаємо педагогічні різноманітні факти як притаманні йому події об'єктивної реальності. Ці факти є причинами

та умовами, в яких формуються рухи дітей. У контексті дослідження передумови та фактори розглядаємо як такі, де причиною є факт або явище, що породжує умову або зумовлює в ній зміни. До передумов, що впливають на руховий розвиток дітей третього року життя нами віднесено *соціально-педагогічні передумови* – обставини, що зумовлюють, сприяють або впливають на розвиток рухів дітей третього року життя. До факторів, що також впливають на розвиток рухів, *соціально-педагогічні фактори*, які розглядаємо як обставини, що зумовлюють, сприяють та впливають на формування у дітей третього року життя процесів відчуття, сприймання руху, уявлення про рух, емоційно-позитивної налаштованості до здійснення рухів під час різних видів діяльності.

Послугуючись характеристикою категорій діалектики «причина», «наслідок», «умова», за Касьяном (2004) та довідковою джерельною базою, наслідок розуміємо як результат дії причин і передумов та як причину або передумову подальшого змін у психічних процесах, які відбуваються у дітей третього року життя.

Передумови рухового розвитку розглядаємо як попередні умови – обставини, що зумовлюють, сприяють, впливають на розвиток рухів у дітей третього року життя. Враховуємо, що причина і наслідок взаємно зумовлюють одне одного: вони пов'язані генетично, асинхронні в часі (спершу причина, потім наслідок). Виникнення наслідку впливає на причину, зумовлюючи її зміни, зокрема шляхом опосередкованих взаємозв'язків, які і є причиною, – визначаємо передумови рухового розвитку дітей третього року життя. *Передумови* – обставини, без яких неможливе виникнення руху. *Обставини* – факти, що зумовлюють, сприяють, впливають на розвиток рухів. Під *фактами* розуміємо прояви змін, що відбулися насправді під час дослідження та об'єктивно існують.

Маємо на меті визначені вище передумови та фактори розглянути в умовах експерименту, сформувати об'єктивну думку про причиново-наслідкові зв'язки між ними за існування детермінант рухової активності, їх своєрідності, специфіки; визначити саме ті з них, які можна змінити в умовах закладу дошкільної освіти та за сприяння батьківської громади.

Ми розуміємо, що розвиток дитини раннього віку – це індивідуальна історія розвитку її відчуттів, сприймань, уявлень, почуттів, прагнень та інших відображень об'єктивної дійсності, становлення «суб'єктивного світу» особистості, її свідомості. У процесі пізнання світу дитина налагоджує дійові зв'язки із ним під час власної діяльності. Рухаючись та діючи, дитина задовольняє власні потреби, оволодіваючи та підкріплюючи їх засобами спілкування. Мова, як головний засіб спілкування, стає засобом оволодіння суспільним досвідом, виникнення і розвитку розумових дій, переходом до вищих ступенів розвитку мислення. Саме психічні процеси відчуття та сприймання набувають широкого розвитку у дітей третього року життя поряд із мовою, усвідомленням власного «Я». Третій рік життя дитини характеризується якісними особливостями розвитку її психічних процесів та тим, в які види діяльності дитина включається, і як вона в цій діяльності задовольняє власні потреби та вимоги, що їх ставить перед нею соціум (Костюк, 1968).

Для класифікації психічних процесів ми послуговуємось науковим баченням Костюка (1968). Зміст і життєве значення психічних процесів, що є принципом розподілу їх на три класи (пізнавальні, емоційні, вольові), підводить до дослідження у дитини третього року життя орієнтації в самій собі, в кількості та якості відомих їй предметів або явищ, їх зв'язків і відношень; процесів, які виявляють ставлення дитини до самої себе та до дії, яку здійснює; процесів, які полягають в організації і регуляції її предметних дій, з огляду на предметну діяльність. Ці процеси розглядаємо в єдності, відносимо до особливостей рухового розвитку дітей третього року життя.

Ми вважаємо, що для свідомого сприйняття та дослідження рухового розвитку дітей третього року життя маємо звернутись до складу аналізаторів, поділу рецепторів, джерел та ролі подразників, до механізмів побудови безумовних та умовних рефлексів, що дозволить надалі розробити та впровадити в освітній процес методики з метою дослідження сформованості психічних процесів у дітей третього року життя.

Вивчені джерела психолого-педагогічної, медичної літератури, наукові погляди Бальсевича (2009), Бернштейна (1966), Вільчковського (2008), Завацького (1993), Дмитренко (1979), Костюка (1968), Майданника (2018), Махлазова (2002), Ровного (2014) дозволили визначити понятійно-категоріальний апарат дослідження.

Руховий розвиток дітей раннього віку – зміни у пізнавальних, емоційних, вольових процесах, які сприяють формуванню рухів у дітей раннього віку. Сутність рухового розвитку дітей раннього віку (третій рік життя) полягає у відчутті і сприйманні дитиною руху, її уявленнях про рух; бажанні та потребі в рухах, переживаннях під час руху та ставленні дитини до власного руху; прагненні дитини діяти з предметами, артикулювати рухи, здатності осмислено діяти (рухатись).

Ми виділяємо в структурі рухового розвитку дітей третього року життя такі компоненти: когнітивний, емоційний, діяльнісно-вольовий. Когнітивний розкриває якість, інтенсивність, тривалість відчуттів; виділення сприйманого об'єкта серед інших, наявність досвіду сприймання руху, осмислене сприймання руху (напряму, швидкості руху). Емоційний відображає бажання рухатись, потребу в рухах, емоції, інтенсивність, стійкість, тривалість прояву переживання; ставлення дитини до власного руху. Діяльнісно-вольовий характеризує прагнення дитини діяти, артикуляцію рухів (коли слово випереджає дію), здатність затримувати власні дії.

До понятійно-категоріального апарату ввійшли:

Рух (психічний), який здійснює дитина третього року життя – дія, детермінована предметністю, активністю, пов'язана із минулим та сучасним досвідом дитини; рух має рівні побудови та управління.

Рухова діяльність – система рухових дій, що забезпечують взаємодію дитини з оточуючим середовищем.

Рухова навичка – автоматизований спосіб керування постійного стану внутрішнього. Індивідуально набуті рухові акти, що формуються умовно рефлексорним способом. Основою

вироблення рухових навичок є утворення тимчасових зв'язків між різними відділами ЦНС у результаті багаторазового повторення однотипних вправ.

Адаптація до руху – сукупність фізіологічних реакцій, які лежать в основі пристосування організму дитини до руху, умов навколишнього середовища, в якому відбувається рух, які постійно змінюються, і спрямовані на збереження відносно постійного стану внутрішнього середовища (гомеостазу).

Рухові вміння – набута на основі знань і досвіду здатність автоматизовано керувати рухами. Виділені нами поняття створюють понятійне поле дослідження проблеми рухового розвитку дітей третього року життя і є складовою методологічного концепту його здійснення.

Обговорення. Під час дослідження ми, враховуючи соціально-педагогічні передумови та соціально-педагогічні фактори рухового розвитку дітей третього року життя, беремо до уваги детермінанти рухової активності, які схарактеризовано Бальсевич (2009). Біологічні детермінанти рухової активності визначаються тим, що базисні рухи та рухові дії дитини є результатом діяльності організму як живої системи. Рух, незалежно від того, виконується він під контролем свідомості, за наказом вищих відділів кори головного мозку або здійснюється за механізмом безумовного рефлексу, супроводжується розгортанням фізіологічних механізмів та біохімічних процесів забезпечення енергетики руху (Бернштейн, 1966). Метою соціокультурних детермінант розвитку дитячого організму є підтримка гомеостазу, забезпечення досягнення заданих характеристик його стану, рівня якості та надійності підтримки постійності внутрішнього середовища організму дитини, оптимізації взаємодії дитини із зовнішнім середовищем. Соціально детермінована необхідність і потреба організму та особистості у підтримці гомеостазу, забезпеченні морфологічних, функціональних, біомеханічних, психологічних умов реалізації генетичної та соціокультурної програми їх розвитку в онтогенезі зустрічається з факторами, які мають безпосередній вплив на розвиток дитини. До соціальних детермінант рухової активності зараховано навчальні впливи, які отримує дитина з боку батьків, вихователів, близьких родичів. Звичайне устремління дорослих до зміцнення власного здоров'я, рухового розвитку знаходиться поряд із спокійним, небезпечним ставленням дорослих до рухової активності власної дитини. Ми розуміємо, що врахування детермінант рухової активності є необхідним з огляду на той факт, що діти третього року життя проживають в сім'ї, перебувають на момент здійснення дослідження під впливом освітнього процесу та процесів, які здійснюють по відношенню до дітей дорослі; діти вже мають досвід здійснення рухів. Водночас ми враховуємо біологічні та соціокультурні детермінанти, як такі, що існують незалежно від нас, з одного боку, та як ті, на які ми можемо впливати неопосередковано під час дослідження, з іншого.

Висновки. На основі проаналізованих історіографічних джерел означено передумови та фактори, які беруть участь у процесі рухового розвитку дітей третього року життя; уточнено сутність та структуру рухового розвитку дітей третього року життя у

філософському, соціальному, психолого-педагогічному аспектах. Дослідження рухового розвитку дитини третього року життя спрямовано на вивчення її орієнтацій щодо себе, на те, наскільки їй відомі предмети або явища, їх зв'язки і відношення; процесів, які виявляють ставлення дитини до самої себе та до дії, яку вона здійснює, та процесів, які полягають в організації і регуляції її предметних дій.

Список використаних джерел

- Аркин, Е. А. (1931). *Ребенок от года до четырех лет*. Москва, Ленинград: Учпедгиз.
- Аскарина, Н. М. (1977). *Воспитание детей раннего возраста*. Москва. Просвещение.
- Аскарина, Н. М., Щелованов, Н. М. (Ред.). (1972). *Воспитание детей раннего возраста в детских учреждениях*. Москва: Просвещение.
- Быкова, А. И. (1962). *Обучение детей дошкольного возраста основным движениям*. Москва, Учпедгиз.
- Бальсевич, В. К. (2009). *Очерки по возрастной кинезиологии человека*. Москва: Советский спорт.
- Бернштейн, Н. А. (1966). *Очерки по физиологии движений и физиологии активности*. Москва: Медицина.
- Борщевська, Л. В., Колупаєва, А. А. (Ред.). (2010). *Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами*. Київ: ТОВ ВПЦ Літопис-XX.
- Бурлай, В. Г., Гнатенко, О. З., Майданник, В. Г. (Ред.). (2018). *Пропедевтична педіатрія*. Вінниця: Нова книга.
- Вільчковський, Е. С., Курок, О. Д. (2008). *Теорія і методика фізичного виховання дітей дошкільного віку*. Суми: ВТД Університетська книга.
- Волков, В. М., Степочкина Н. А., Трунин В. В., Васильева, В. В. (Ред.). (1984). *Физиология человека*. Москва. Физкультура и спорт.
- Гориневский, В. В., Шмидт, С. О. (Ред.). (2007-2014). *Московская энциклопедия*. Т. I. Лица Москвы: в 6 кн.
- Дмитренко, Т. І. (1979). *Теорія і методика виховання дітей раннього та дошкільного віку*. Київ. Знання.
- Завацький, В. І. (1993). *Фізіологічна характеристика рухів як цілеспрямованої поведінки людини*. Луцьк.
- Запорожец, А. В. (1960). *Развитие произвольных движений*. Москва. Учпедгиз.
- Касьян, В. І. (2004). *Філософія*. Київ: Знання.
- Кенеман, А. В., Хухлаева, Д. В. (1985). *Теория и методика физического воспитания детей дошкольного возраста*. Москва. Просвещение.
- Кистяковская, М. Ю. (1970). *Развитие движений у детей первого года жизни*. Москва. Просвещение.
- Костюк, Г. С. (1968). *Психологія. Підручник для педагогічних вузів*. Київ: Радянська школа.
- Крестовников, А. Н. (1951). *Очерки по физиологии физических упражнений*. Москва: Физкультура и спорт.
- Леви-Гориневская, Е. Г. (1955). *Физическое воспитание детей дошкольного возраста*. Москва: АПН РСФСР.
- Лескова, Г. П., Буцинская, П. П., & Васюкова, В. И. (1981). *Общеразвивающие упражнения в детском саду*. Москва. Просвещение.
- Лесгафт, П. Ф. (1968). *Избранные труды по анатомии*. Москва. Изд-во АН СССР.
- Махлазов, О. Р. (2016). *Психологія та психофізіологія управління руховою діяльністю*. К.: Євролінія.
- Орбели, Л. А. (1938). *Лекции по физиологии нервной системы*. Избранные труды. (Т.2.). Москва, - Ленинград, Медгиз.

- Осокина, Т. И. (1986). *Физическая культура в детском саду*. Москва. Просвещение.
- Павлов, И. П. (1951). *Условный рефлекс*. Москва – Ленинград, Изд-во АН СССР.
- Павлов, И. П. (1951). *Лекції про роботу великих півкуль головного мозку*. Київ.
- Ровний, А. С. (2014). *Фізіологія рухової активності підручник*. Харків.
- Сагатовський, В. М., Кальний, І. І., & Заїченко, Г. А. (Ред). (1995). *Філософія*. Київ: Вища школа.
- Сеченов, И. М. (1961). *Рефлексы головного мозга*. Москва: Изд-во АН СССР.
- Сеченов, И. М. (1947). *Избранные философские и психологические труды*. Москва. Учпедгиз.
- Українська радянська енциклопедія. (1983). (Т. 9. ПОПЛУЖНЕ_САЛУЇН). Київ. Головна редакція Української радянської енциклопедії.
- Чулицкая, Л. И. (1926). *Воспитание ребенка до 3-х лет*. Ленинград: Прибой.
- Шейко, М. К. (1959). *Ранкова гімнастика в дитячому садку*. Київ: Радянська школа.
- Юрко, Г. П. Спирина, В. П. Сорочек, Р. Г., & Уваров, З. С. (1987). *Физическое воспитание детей раннего и дошкольного возраста*. Москва. Просвещение.

References

- Arkin, E.A. (1931). *Rebenok ot goda do chetyrekh let* [A child from one to four years old]. Moscow, Leningrad: Uchpedhiz.
- Askarina, N. M. (1977). *Vospitanie detei раннего возраста* [Education of young children]. Moscow: Prosveshchenie.
- Askarina, N. M., & Shchelovanov, N. M. (Eds.). (1972). *Vospitanie detei раннего возраста v detskikh uchrezhdeniakh* [Education of young children in children's institutions]. Moscow: Prosveshchenie.
- Bykova, A. I. (1962). *Obuchenie detei doskolnogo возраста osnovnym dvizheniiam* [Teaching preschool children basic movements]. Moscow: Uchpedgiz.
- Balsevich, V. K. (2009). *Ocherki po vozrastnoi kineziologii cheloveka* [Essays on the age-related kinesiology of a person]. Moscow: Sovetskii sport.
- Bernshtein, N. A. (1966). *Ocherki po fiziologii dvizhenii i fiziologii aktivnosti* [Essays on motion physiology and activity physiology]. Moscow: Meditsina.
- Borshchevska, L.V., & Kolupaieva, A.A. (Eds.). (2010). *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvithnimi potrebamy* [A guide for parents of children with special educational needs]. Kyiv: TOV VPTs Litopys-KhKh.
- Burlai, V. H., Hnatenko, O. Z., & Maidannyk, V. H. (Eds.). (2018). *Propedevtychna pediatriia* [Propedeutic paediatrics]. Vinnytsia: Nova knyha.
- Vilchkovskyi, E. S., & Kurok, O. D. (2008). *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia ditei doshilnogo viku* [Theory and methodology of physical education of preschoolers]. Sumy: VTD Universytetska knyha.
- Volkov, V. M, Stepankina, N.A., Trunin, V. V., & Vasileva, V.V. (Eds.). (1984). *Fiziologiia cheloveka* [Human physiology]. Moscow: Fizkultura i sport.
- Gorinevskii, V. V., & Shmidt, S. O. (Eds.). (2007-2014). *Moskovskaia entsiklopediia Litsa Moskvu: Vol. I*. [Encyclopedia of Moscow: Faces of Moscow].
- Dmytrenko, T. I. (1979). *Teoriia i metodyka vykhovannia ditei ранного та doshilnogo viku* [Theory and methodology of early childhood and early childhood education]. Kyiv. Znannia.
- Zavatskyi, V. I. (1993). *Fiziologichna kharakterystyka rukhiv yak tsilespriamovanoi povedinky liudyny* [Physiological characterization of movements as purposeful human behaviour]. Lutsk.
- Zaporozhets, A.V. (1960). *Razvitie proizvolnykh dvizhenii* [Development of volitional movements]. Moscow: Uchpedgiz.
- Kasian, V. I. (2004). *Filosofiia* [Philosophy]. Kyiv: Znannia.
- Keneman, A.V., & Khukhlaeva, D. V. (1985). *Teoriia i metodika fizicheskogo vospitaniia detei doskolnogo возраста* [Theory and methodology of physical education of preschoolers]. Moscow: Prosveshchenie.

- Kistiakovskaia, M. Yu. (1970). *Razvitie dvizhenii u detei pervogo goda zhizni* [Development of movements of children of the first year of life]. Moscow: Prosveshchenie.
- Kostiuk, H. S. (1968). *Psykhologiiia* [Psychology]. Kyiv: Radianska shkola.
- Krestovnikov, A. N. (1951). *Ocherki po fiziologii fizicheskikh uprazhnenii* [Essays on the physiology of exercise]. Moscow: Fizkultura i sport.
- Levy-Gorinevskaiia, E. G. (1955). *Fizicheskoe vospitanie detei doshkolnogo vozrasta* [Physical education of preschoolers]. Moscow: APN RSFSR.
- Leskova, G. P., Butinskaia, P. P., & Vasiukova, V. I. (1981). *Obshcherazvivaiushchie uprazhneniia v detskom sadu* [General developmental exercises in kindergarten]. Moscow: Prosveshchenie.
- Leshaft, P. F. (1968). *Izbrannye trudy po anatomii* [Selected works on anatomy]. Moscow: Izd-vo AN SSSR.
- Makhilazov, O.R. (2016). *Psykhologiiia ta psykhofiziologiiia upravlinnia rukhovoii diialnistiu* [Psychology and psychophysiology management of movement]. Kyiv: Yevroliniia.
- Orbeli, L. A. (1938) *Lektsii po fiziologii nervnoi systemy. Izbrannye trudy: Vol. 2* [Lectures on the physiology of the nervous system. Selected works]. Moscow – Leningrad: Medgiz.
- Osokyna, T. I. (1986). *Fizicheskaiia kultura v detskom sadu* [Physical training in kindergarten]. Moscow: Prosveshchenie.
- Pavlov, I. P. (1951). *Uslovnyi reflex* [Conditional reflex]. Moscow – Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Pavlov, I. P. (1951). *Lektsii pro robotu velykykh pivkul holovnoho mozku* [Lectures on the work of the cerebral hemispheres]. Kyiv.
- Rovnyi, A. S. (2014). *Fiziologiiia rukhovoii aktyvnosti* [Physiology of motor activity]. Kharkiv.
- Sahatovskiy, V. M., Kalnyi, I. I., & Zaichenko, H. A. (Eds.). (1995). *Filosofiiia* [Philosophy]. Kyiv: Vyshcha shkola.
- Sechenov, I. M. (1961). *Refleksy golovnoho mozga* [Brain reflexes]. Moscow: Izd-vo AN SSSR.
- Sechenov, I. M. (1947). *Izbrannye filosofskie i psikhologicheskie trudy* [Selected philosophical and psychological works]. Moscow: Uchpedgiz.
- Ukrainska radianska entsyklopediia: Vol. 9* [The Ukrainian Soviet Encyclopedia]. (1983). Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoi entsyklopedii.
- Chulitskaia, L. I. (1926). *Vospitanie rebenka do 3-kh let* [Parenting a child up to 3 years] Leningrad: Priboi.
- Sheiko, M. K. (1959). *Rankova himnastyka v dytiachomu sadku* [Morning gymnastics in kindergarten]. Kyiv: Radianska shkola.
- Yurko, G. P. Spirina, V. P. Sorochev, R. G., & Uvarov, Z. S. (1987). *Fizicheskoe vospitanie detei rannengo i doshkolnogo vozrasta* [Physical education of young children and preschoolers]. Moscow: Prosveshchenie.